

I. FORDULÓ: VÁROSTÖRTÉNET

A TELEPÜLÉS A HONFOGLALÁS ELŐTT

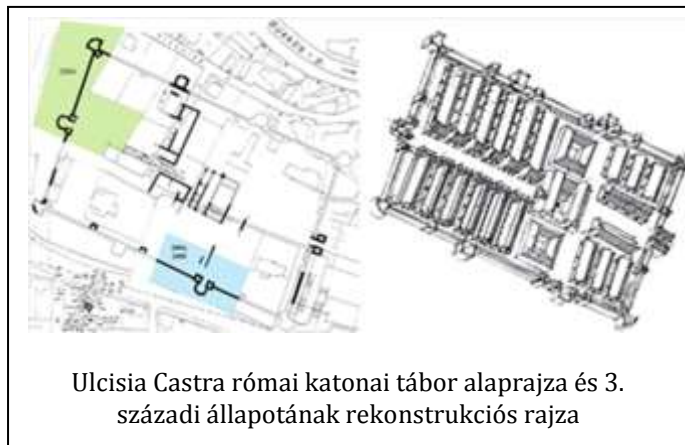

Az ember megtelepedésének nyomai már az őskortól kezdődően megfigyelhetők Szentendrén és környékén. Ez Szentendre kiváló földrajzi adottságainak köszönhető: észak és nyugat felől a Visegrádi-, távolabb a Pilis-hegység óvja az időjárás viszontagságaitól, különösen a szelektől, kelet felől pedig a régi korokban még sokkal nehezebben átjárható Duna határolja. A terület lakóhelynek igencsak

megfelelő: közel van a vízhez, alacsonyabb fekvésű részei és kisebb dombjai mezőgazdasági művelésre alkalmasak, és nemcsak természeti környezete védi, de jól is védhető egy esetleges ellenséges támadástól.

A Szentendre egész területén és a közvetlen környékén nagy számban előkerülő régészeti leletek azt bizonyítják, hogy a terület a neolitikumtól (a Kr.e. 6. – 5. évezredtől) szinte folyamatosan lakott volt. A honfoglalás előtt itt élő népekkel (kulturákkal¹) most kevesebbet foglalkozunk, mert ezek számbavétele a **helytörténet** és nem a mi témánk, a **várostörténet** feladata. A most alaposabban megvizsgálandó időszak – ez is több mint 1000 év – a magyaroknak a Kárpát-medencében történő megtelepedésével kezdődik el.

Az ókor mégsem maradhat ki a honfoglalást megelőző időkből, hiszen a római korban élte meg a település – ami természetesen még nem Szentendre volt – az első fénykorát.

Ulcisia Castra római katonai tábor alaprajza és 3. századi állapotának rekonstrukciós rajza

Sok ezernyi lelet és több épületmaradvány bizonyítja, hogy a rómaiak is felismerték a terület kiváló adottságait és stratégiai előnyeit. Ezért – miután a Kr. u. 1. század végén az egész Dunántúlt Pannonia provincia névvel a Római Birodalomhoz csatolták – a Bükkös-patak déli partján lévő dombon megépítették **Ulcisia Castra**² katonai táborát. A mai 11-es út mentén elhelyezkedő, még csak részben feltárt erődítményt (a **castrum**-ot) többszöri újjáépítés és átalakítás után a 4. század végéig használták. A tábor kettős

feladatot látott el: a római határvédelmi rendszer – a **limes** – erődítményeként folyamatosan figyelte a Duna túlsó partján élő törzsek mozgását, másrészt – barbár³ betörések esetén – észak felől védte a provincia fővárosát, Aquincumot.

Mivel ekkor már készültek írásbeli feljegyzések is, tudjuk, hogy a római hódítás előtt kelta eredetű **eraviszkuszok** laktak a területen. Vezetőik gyorsan elfogadták a római civilizációval járó kényelmet (pl. padlófűtéses házak, fürdők) és luxust (művészeti alkotások, művészi

¹ Az őskori népeket az első lelőhely neve vagy egy-egy jellegzetes tárgycsoport alapján nevezték el, pl., péceli kultúra, urnasíros kultúra népe.

² A nyelvészek szerint az Ulcisia Castra latin név a kelta ulk = farkas szóból ered. Ezért a településnév magyarra Farkasvárnak fordítható – feltehetően a környező hegyekben ekkor még éltek farkasok.

³ A rómaiak barbároknak nevezték mindazokat a népeket, amelyek határainkon kívül éltek, függetlenül attól, hogy mennyit vettek már át a római kultúrából.

igénnyel készült tárgyak, technikai vívmányok, stb.), ezért hamar betagozódtak a korabeli római társadalomba, de úgy, hogy kelta neveiket, ősi hagyományait és viseletüket még 100-150 évig megőrizték.

Erről tanúskodnak a Castrum déli fala és a 11-es út között elhelyezett Római Kőtárban és a Ferenczy Múzeumban látható, a kelta nevű Masuiának, Verodubenának, Namionak és másoknak állított 2. - 3. századi római sírkövek, melyeken - hitük szerint - a halottakat lovas kocsi viszi át a túlvilágra, s az asszonyokat még eraviszkusz viseletben és jellegzetes ékszereikkel ábrázolták.

Részlet Masuia sírkövééről

A castrum mellett a másik jelentős római kori épüleategyüttest, egész Pannonia provincia területén máig a legnagyobb ismert **villát** a Skanzen területén tárták fel. A villa elnevezés a római korban nem építészeti, hanem gazdasági fogalmat jelentett, lehetett városi lakóház = **villa urbana**, vagy birtokközpont = **villa rustica**. Utóbbi minden esetben két részből állt, a tulajdonos „városi” kényelmet biztosító, tágas lakóhelyéből, valamint a gazdasági részből, ahol az istállók, pajták, szőlőprések, borpincék, magtárak, különféle raktárak, a konyha és a rabszolgák hálókamrái helyezkedtek el. Az 52 helyiséges, freskókkal díszített, padlófűtéssel ellátott szentendrei villa rustica szépsége és igényes kialakítása az Aquincumban feltárt helytartói palotáéhoz hasonlítható.

*

SZENTENDRE A HONFOGLALÁS IDEJÉN ÉS A KÖZÉPKORBAN

A magyarság letelepedése a Kárpát-medencében több lépcsőben történt. A 896-ban, Árpád vezetésével a Vereckei-hágón bevonuló sereg és az Erdély felől érkező nép először a Duna vonaláig, az alföldi területeket foglalta el. A Dunántúlt s ezzel együtt a mai Szentendre területét csak 900 nyarán szállták meg a magyarok. A források szerint a Dunakanyar és a Pilis-hegység Kurszán⁴ birtoka lett.

Arról, hogy a honfoglalást követően kik telepedhettek le Szentendrén, nagyon kevés ismerettel rendelkezünk. Egyetlen okleveles említésben van adatunk arról, hogy a Szentendrével azonosítható Árpád-kori település az **Apurig (Apor-ügy = Apor-patak)**, a mai Bükkös-patak partján terült el. A történészek szerint a patak Apor vezérről kaphatta a nevét. Apor Taksony⁵ fejedelem hadvezére volt. 959-ben ő vezette azt az adók behajtását célzó bizánci hadjáratot, melyhez Botond párviadalának és a bizánci városkapu betörésének legendája is kapcsolódik. A Szentendrével azonosított honfoglalás kori falu Apor nyári szállása lehetett, a téli szálláshely a nemzetség későbbi birtokainak területén, a mai Tolna megyében volt.

Ebből a korból nagyon kevés régészeti lelet került elő: jelenleg egyetlen, szegényes köznépi temetőt ismerünk, amelyben 19 sírt tártak fel, ebből csak egy volt lovas-fegyveres férfi sír,

⁴ Kurszán vagy Kuszán a törzsszövetség katonai vezetője volt. Ennek ellenére nagyon keveset tudunk származásáról (egyes közlések szerint Árpád testvére volt) és rangjáról. Kurszán 900-ban kiverte a frankokat a Dunántúlról.

⁵ Zolta fia Taksony fejedelem (931 k. – 971 k.) a leszármazási rend szerint Árpád unokája volt, az ő fia Géza fejedelem - így Taksony Szent István király nagyapja volt

melyben lándzsa- és nyílhegyek, díszes veretek nélküli öv csatja és vas lószerszámok, kengyel és zabla voltak.

Az Apor-patak mentén fekvő falu, azaz Szentendre első említése Szent István király **1009-ben** kibocsátott **sólyi oklevelében** olvasható. Az adománylevél megerősíti a valószínűleg már Géza fejedelem alapította veszprémi püspökség⁶ határait, várait és új birtokokat is hozzárendel, köztük Szentendrét.

Felmerülhet a kérdés: miért volt fontos a hatalmas és gazdag veszprémi püspökségnek egy nem csupán a székhelyétől, de még a határaitól is távol fekvő, vélhetően jelentéktelen, névvel még nem, csak patakja által meghatározható falu? A választ abban kereshetjük, hogy miután 972-ben Géza fejedelem áttette a székhelyét Esztergomba, megnőtt a Dunakanyar településeinek jelentősége,⁷ s ez tovább erősödött, amikor Szent István 1001-ben Esztergomot választotta a legfőbb egyházi méltóság, az érsek székhelyéül.

A középkori Szentendre fejlődése bizonyára ezután kezdődött el: a Templomdombon megépült az első templom, melynek védőszentje **Szent András** apostol lett. Bár az ispánság (a megye világi központja) Visegrádon volt, Szentendrén **püspöki udvarház** épült, majd a 12–13. században a főesperességet⁸ is ide helyezték. Sajnos azt a mai napig nem tudjuk, hogy hol volt ez az udvarház, talán a mai Városháza helyén állhatott, az épület pincéjében ugyanis a régészek találtak középkori falmaradványokat és finom megmunkálású edények töredékeit.

A püspöki udvarház **1146-ban** a mai Szentendre számára is fontos esemény színhelye volt. Tizenegy világi és egyházi személy gyűlt össze itt, közülük hat magas rangú: II. Géza király jegyzője, kamarása és káplánja (személyes szolgálatára kirendelt papja), valamint három ispán. Nem tudjuk, mi volt az oka ennyi méltóság együttes jelenlétének – egyes feltételezések szerint az újonnan épült templomdombi templom felszentelése – de mindnyájan aláírták (hitelesítették) a veszprémi püspök szolgálatában álló **Fulkó** hospes (= vendég, idegen) ekkor írt végrendeletét, amelynek záró mondata: **„ez a Duna menti Sanctus Andreas püspöki udvarházában történt”**. Ez az oklevél az első ismert dokumentum, melyben **Szentendrét név szerint is említik!** Emiatt Fulkó végrendeletét gyakran **„Szentendre keresztlevelé”**-nek is nevezik.

Kevés adatunk van arról, hogy ki volt Fulkó. A testamentum első mondatában elárulja magáról, hogy korábban Könyves Kálmán király öccse, Álmos herceg kíséretéhez tartozott, később az esztergomi érsek, majd öt egymást követő veszprémi püspök szolgálatában állt. Írástudó (*deák*), idegenből Magyarországra települt (*hospes*), nem pap, hanem világi ember

⁶ A veszprémi püspökség megkülönböztetett szereppel bírt az egész magyar történelem során: Géza felesége, Sarolt óta Veszprém a mindenkori királynék városa volt. *Gizellától, Szent István feleségétől Zitáig*, IV. Károly magyar király - I. Károly osztrák császár - feleségéig, azaz 1000-tól 1916-ig a veszprémi püspökök koronázták meg a magyar királynékat!

⁷ Szentendrének a sorsát, fejlődését, virágzását és pusztulását a török kor végéig meghatározta, hogy az Árpád kori, majd későbbi királyi székhelyeket – Budát, Visegrádot és Esztergomot – összekötő út mentén helyezkedik el.

⁸ Az esperességek a mindennapi élet egyházi szolgáltatásait végezték: kereszteltek, eskettek, temettek. Hatókörük egy- a mi esetünkben a visegrádi - ispánság területére terjedt ki. Az egyházi birtokokon ők gyakorolták a bírói, ítélkezési jogokat is. Az esperességek egyúttal *„hiteles helyek”* is voltak: mivel az írásbeliség ebben az időben csak egyházi körökben volt általános, itt állították ki a bizonyító erejű okleveleket.

volt, a végrendelet említi leányát, Színes (*Scines*) úrnőt. Tekintélyes vagyonát **Szent Mihály egyházára**, azaz a **pannonhalmi bencés** szerzetesekre hagyta. Öregkorában visszavonult Pannonhalmára, ahol szerzetesként élt, nem tudjuk, pontosan mikor bekövetkezett haláláig.

A 11. – 15. századi Szentendre lényegesen kisebb volt, mint a mai műemléki belváros: déli határa a Bükkös-patak volt, amit akkor Király-pataknak neveztek, északi széle a Pest Megyei Könyvtárnál lehetett, s nyugati irányban sem érte el a 11-es utat a falut körülvevő, 3,5 – 4, néhol 6 méter széles fal.

A középkori épületek nagy része teljesen elpusztult, vagy a ma már műemléki védelem alatt álló, 18-19. századi házak falai rejtik őket. A város számos, töredékesen feltárt és ezért a dokumentálás után visszatemetett falmaradványa mellett egyetlen középkori műemlékünk maradt fenn: **a templomdombi Plébániatemplom**.

A török kor pusztításai után 1710-től barokk stílusban újjáépített templomról az 1957-ben elvégzett műemléki falkutatások során derült ki, hogy nemcsak alapjai Árpád-koriak, de a vakolat alatt falai is sok középkori részletet megőriztek.

A templomban három középkori építési periódust figyeltek meg:

1. Már a 12. században volt ezen a helyen egy román kori, valószínűleg a jelenleginél kisebb templom, mely a tatárjárás idején elpusztult;
2. 1241 után a romok fölött nagyobb istenháza épült. Ennek emlékei a román stílusú, szűk ablakok és a torony dél-nyugati sarkán ma is látható napóra. A templomot az 1200-as évek végén a visegrádi ispán, nem tudható, milyen okból, leromboltatta;
3. A 14. században (1330 körül) gótikus stílusban átépítették, ekkor készítették a szentély déli, külső falára egy az 1957. évi feltárás óta nyomtalanul eltűnt Szent Kristóf freskót. Mivel a gyermek Jézust egy erős sodrású, hatalmas folyón átsegítő Kristóf a hajósok és az úton járók védőszentje, a kutatók feltételezik, hogy a középkorban gyakran keresték fel Szentendrét zarándokok.

SZENTENDRE A TÖRÖK KORBAN

Szentendre középkori virágzását elősegítette földrajzi elhelyezkedése, hogy a település a királyi székhelyeket összekötő úton fekszik. Mindez a török korban nagyon is hátrányára vált! A háborús események az itt lakóknak sok szenvedést okoztak, majd a falu teljes elnéptelenedéshez vezettek. Visegrád és Esztergom meghódítására és visszavételére, valamint Buda visszafoglalására számos hadjárat indult az 1526 és 1686 között eltelt 160 év alatt. Bár alig maradt fenn hiteles dokumentum a Szentendrén történekről, azt az országos tapasztalatok alapján is tudhatjuk, hogy a seregek vonulási útjába eső településeken a török és az osztrák-magyar katonaság egyaránt zaklatta a lakosságot.

Tovább nehezítette az itt élők sorsát az is, hogy a hódoltság korában a magyar földesurak és a török birtokosok is beszédtek az adót, emellett gyakran természetbeni szolgáltatásokra is kényszerítették a lakosságot, s nem csak helyben. Már nem is kettős, de hármas teher nehezedett a szentendreiekre, amikor a váci vár megerősítési munkálataira kirendelték őket a Dunakanyar több falujának lakóival együtt.

1608 szeptemberében íródott az a levél - ez az első ismert, Szentendre közössége által kibocsátott dokumentum – melyből megtudjuk, hogy az újraterlept faluból a máshonnan ideérkezett lakók elmenekültek: *„Ím az falut a jövények megszállották vala mi velönk*

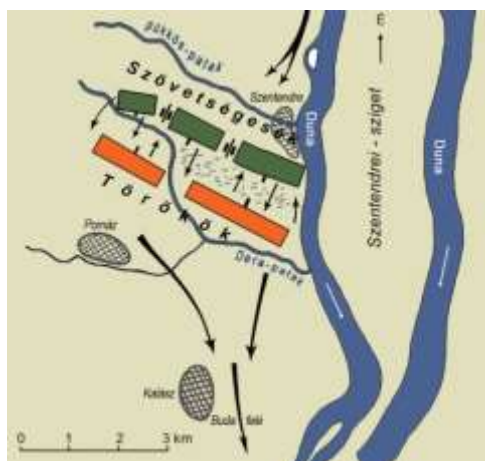

egyetemben. Azért, hogy látják, hogy az szolgálat és adó háromfele vagy, immár Szent Endréről elmennek, es mi szentendreiek tízen ha maradhatonk”.

Szentendre fokozatos elnéptelenedését szemlélteti az alábbi táblázat:

Év	Lakosság száma /fő	Lakott porták száma / ház / család
1546	34	24 család
1559	16 + 24 új lakó	?
1562	48 ⁹	?
1588	?	6 porta
1613	?	2 és ¼ porta
1626-27	?	4 porta
1639	?	1 porta
1647	?	2 porta
1661	?	2 porta
1668	?	1 porta
1683	?	¾ porta
1685-86	0	0

A török kor végén (két évvel Buda visszafoglalása előtt), **1684. július 10-én** egy dicsőséges, a törökök megfutamodásával végződő hadi esemény is történt Szentendrén, amit **szentendrei csata** néven ismerünk. A szövetséges seregeket a kor legtehetségesebb hadvezérei, Lotharingiai Károly, a csatákban messziről is jól látható vörös kabátot viselő, ezért a törökök által „vörös királynak” nevezett Badeni Lajos és a később a magyarok ellen forduló Caprara tábornok vezette. A csata a Bükkös- és a Dera-patak közötti, akkor még mocsaras, ingoványos területen zajlott, s bár a győzelem nem volt elsöprő, az ütközet a törökök megfutamodásával végződött.

A szentendrei csata után a szövetséges seregek Buda alá vonultak és megostromolták a várat, ekkor azonban még nem jártak sikerrel. De Szentendrére már visszatérhettek a közel 10 éve innen elmenekültek, s ezzel, majd az 1690-es délszláv betelepülést követően megindulhatott a város újkori, immár békés fejlődése, mely hamarosan egy új virágkort hozott el.

⁹ 1604-1605-től, Esztergom és Visegrád ismételt török kézre kerülésétől 1663-ig, a harcok kiújulásáig tartó időszakban a legmagasabb a lakosság szám, mely nem csak Szentendrén, de az egész Hódoltságban egy török fennhatóság alatt megélt, viszonylag nyugalmas időszakot jelez.

SZEOBA – A DÉLSZLÁV BETELEPÜLÉS

A törökök Magyarországról való kiűzése után a Balkán felszabadítását is tervező – befolyásukat oda is kiterjeszteni kívánó – Habsburgok ígéreteiben bízó szerbek fellázkodtak, de cserbenhagyták őket: hiába vártak a szövetséges seregekre, azokat egy másik, a franciák ellen vívott háborúba vezényelték. A szerbeknek – félve a megtorlástól – menekülni kellett.

A nagy szerb menekülés, a „*velika seoba srba*” 1690. szeptember-októberében kezdődött el. A legújabb források szerint

20-30 ezer ember hagyta el ekkor lakóhelyét¹⁰, gyalog, lóháton, szekerekkel, hajókkal, éppen úgy, ahogy az Paja Jovanovics 200 évvel később készült festményén is látható.

1691 áprilisában ifjabb Zichy István, Szentendre akkori földbirtokosa 6000 Szentendrére menekült szerb befogadását említi. Hol és milyen körülmények között vészelhették át – a valamivel kellemesebb, déli éghajlathoz szokott emberek, köztük nők, gyerekek és idősek – ezt az első, bizonyára rettenetes telet egy alig néhány portával és házzal rendelkező, elpusztult faluban? Erről a ma magyar nyelven olvasható források nem beszélnek, de arról igen, hogy szinte azonnal megkezdődött az új házak és az első, még fatemplomok építése.

Csarnojevics Arzén
(1633 k. – 1706)

A menekülőket **Csarnojevics Arzén** ipeki pátriárka¹¹ vezette, aki I. Lipóttal folytatott tárgyalási során elérte, hogy a felszabadító háborúban részt vevő szerbségnek megígért kiváltságokat és adómentességet a Magyarországra települtek is megkaphatták. A szerbek által benépesített számos falu és város között Szentendre kiemelkedő jelentőségét a Szerb Ortodox Egyházban 1690-től betöltött fontos szerepe biztosította. A szeoba után a pátriárka kíséretében érkező szerb vezető réteg itt, a Belgradska templom környezetében rendezkedett be. 1692-ben Szentendrére helyezték át a török időkben még Budán működő szerb ortodox püspökséget. 1739-ig a pátriárkák lakóhelye is Szentendrén volt.

A Szentendrére betelepült délszlávoknak – bár együttesen szerbeknek nevezzük őket – nem mindegyike volt mai értelemben vett szerb nemzetiségű: a hajdani Szerbia több településéről elmenekülő csoportok között érkeztek a görögül is beszélő macedónok, cincárok, boszniaiak és az ortodox vallásúak mellett katolikus dalmátok is. Utóbbiak nem építettek maguknak új templomot, hanem a török időkben elpusztult, 1710-ben újjáépített, ekkor már Szent András helyett Keresztelő Szent Jánosnak szentelt Plébániatemplomba jártak.

Az azonos népcsoportozáshoz tartozó, gyakran ugyanarról a településről érkező családok szoros közössége a Szentendrére költözés után még hosszú ideig fennmaradt. Házaikat egymással

¹⁰ Más forrásokban 35-40 ezer családról, azaz közel 100 ezer fő Magyarországra meneküléséről is lehet olvasni.

¹¹ A pátriárka szó jelentése püspök. Amikor az 1346-ban önállóvá vált szerb ortodox egyház székhelyét a törökök elől menekülve Skopjéból Ipekbe (Pec) helyezték át, az ipeki pátriárka az egész szétszóródott szerbség egyházfőjévé vált.

szomszédos telkekre építették, s az így kialakuló kerületek (török szóval **mahalák**) mindegyike saját templomot épített, előbb fából, majd az 1700-as évek közepétől – amikorra egyértelművé vált, hogy a menekültek nem térhetnek egyhamar haza – kőből.

Elsőként a (mainál kisebb) **püspöki székesegyház a Saborna** építését kezdték meg, ez volt az egyetlen, ami eleve kőből épült. A templomot az Istenszülő elszenderedése (a katolikusoknál Nagyboldogasszony) tiszteletére szentelték fel. A templom harmadik neve, a **Beogradska** arra utal, hogy ebben a mahalában a belgrádiak, a pátriárka kíséretéhez tartozók laktak.

Más esetben is előfordult, hogy a kerület és a templom az építetők menekülés előtti lakóhelyének nevét kapta: a Bükkös-patak déli partján a **Pozsarevacsa** templomot a Pozsarevácából, a **Csiprovacska** (máshol Tyiprovacska, 1944-től katolikus) templomot a Tyiprovácából, az **Opovacsa** (1913-tól református) templomot az Opovóból érkezettek építették.

A Fő téri **Blagovestenszka** (jelentése: örömhírvétel, a nyugati kereszténységben angyali üdvözlés) templom környékét Grecska mahalának is említik, mert a Dumtsa Jenő utca és a Duna közötti sávon elhelyezkedő házak többségben macedón-görög és cincár családok laktak. A templom a **Grecska** (Görög) nevet egyrészt azért kapta, mert a kerületben lakó „görög” hívek látogatták, másrészt pedig azért, mert az oldalkapuja mellett a falba épített sírjel görög nyelvű felirata szerint itt temették el az 1759-ben Szentendrén elhunyt váci Tolojanne Demeter macedón-görög kereskedőt.

A Szamárhegy és a Duna között fekvő területen a tabakosok, vagyis, a legfinomabb bőroket készítő tímárok telepedtek le. Ők építették meg a **Tabacska** vagy **Preobrazsenszka** (az Úr Színeváltozása) templomot, amelynek minden év augusztus 19-én megtartott búcsúja ma is egész Szentendre egyik legnagyobb hagyományos ünnepe, erre nagy számban érkeznek más országokban élő szerbek is.

A hetedik szentendrei szerb templomot (**Zbeska**)– az ortodox rítus szerint a Szentlélek alászállása tiszteletére szentelt izbégit – közvetlenül az első püspöki székesegyház után kezdték el építeni. Az ekkor még önálló falut Püspökinek nevezték, s ez, valamint a mai Püspökmajor lakótelep helyneve is arra utal, hogy a szerb pátriárka és a püspökök gazdasága itt volt, s templomot is építettek az itt lakóknak. Az 1766-ban Szentendréhez kapcsolt falu mai, Izbég neve is szerb eredetű: a Zbeg szó jelentése: menedék vagy menekültek csoportja. Bár erre vonatkozó dokumentumok még nem kerültek napvilágra, azt feltételezik, hogy a szeoba utáni első telet az ideérkező több ezer ember itt, a középkori falun kívül létrehozott „menekülttáborban” vészelte át.

Csiprovacska (ma katolikus Péter-Pál) templom

Saborna vagy Beogradska templom

Zbeska (ma Szent András katolikus) templom

Opovacska (ma református) templom

Blagovestenszka (Grecska) templom

Keresztelő Szent János plébániatemplom

Pozsarevaczka templom

Preobrazsenszka (Tabacska) templom

A szerb betelepülés utáni Szentendréről a korábbi évszázadokhoz viszonyítva bőségesebb ismeretekkel rendelkezünk. A leírásokból képet kaphatunk az ekkor már falu helyett mezővárosként (*oppidum*)¹² említett település vonzó, színes, sok szempontból különleges világáról:

„... küllemét és etnikai¹³ összetételét tekintve Szentendre fokozatosan szerb városias jelleget öltött. Az utcákon, a főtéri keresztnél lévő piacon, a kocsmákban, a céhekben, a boltokban, a magisztrátusban¹⁴, a szőlőkben, a Duna-parton, a temetőben – mindenütt hallatszott a szerb szó, ha beszéltek, ha daloltak, ha prédikáltak vagy énekeltek a templomban. Leginkább az iparosok és a kereskedők tűntek ki furcsa szerb beszédükkel, amelyben török és görög szavakat, kifejezéseket is használva érintkeztek egymással. [...] Mindez a lakosság öltözkéivel együtt, a XVIII. század eleji Szentendrét tarka keleti településhez tette hasonlónak.”

¹² A mezővárosok (sajátos magyar településtípus) a falvak várossá fejlődésének köztes állapotában voltak: tevékenységük még alapvetően mezőgazdasági jellegű volt, a szabad királyi városokkal ellentétben erős függésben álltak a földesúrtól, de rendelkeztek bizonyos kiváltságokkal, pl. vásártartási joggal.

¹³ Nemzetiségek, népcsoportok szerinti

¹⁴ A város vezető testülete

A török kor után a szentendrei szerbek az országos viszonyoktól eltérő, sajátos helyzetben voltak: Zichy István birtokán éltek, de – császári kiváltságaik révén – nem voltak annak jobbágjai. Ennek köszönhető, hogy míg a magyar mezővárosokban csak az 1700-as évek második felében alakultak céhek, Szentendrén már alig néhány évvel a szerb betelepülés után megalakult az első szervezet, melyet rövid időn belül továbbiak is követtek.

A 17. század végén illetve a 18. században két különleges – a magyar városok legtöbbjében ismeretlen – céhes szervezet is megalakult.

1698-ben jegyezték be a **Szerb Privilegiális Szentendrei Kereskedő Társaságot**. A városban csak a Társaság tagjai nyithattak üzletet, a mesteremberek pedig kizárólag a saját termékeiket értékesíthették, másokét nem árulhatták. A szájhagyomány szerint 1763-ban annak öröme állították fel a Fő téri, vörös márványoszlopon álló, ikonokkal díszített Kalmárkeresztet, hogy a várost elkerülte egy pestisjárvány. A kereskedők többsége szőlőbirtokkal is rendelkezett, így a Délvidékre elsősorban a saját termésű, vagy más szentendrei és környékbeli szőlősgazdától felvásárolt bort, hazafelé jövet posztot, bőrt, olívaolajt, gyapjút, fűszereket szállítottak. A „szentendrei aszú” néven ismert vörösbor nem csak a Balkánon, de a nyugati piacokon is keresett volt: „*alig volt említésre méltó hely Ausztriában, Orosz- és Lengyelországban, a hol azt nem fogyasztották volna*”.

A szőlőkultúra különös helyi jelentősége miatt a szentendrei **szőlősgazdák is céhet alapítottak**. A nekik tulajdonított ládát, mely ma a Várostarténeti kiállításban látható, a szamárhégyi dalmátok, a város legszorgosabb szőlőmunkásai használták: ősi szokás szerint ebben voltak a közösség legfontosabb iratai, féltett kincsei. Ők is állítottak céhkeresztet, ez a Bogdányi és a Dézsma utca sarkán ma is áll.

A hajdani szerb elemi iskola és tanítóképző épülete

Az ortodox egyház és a jómódú kereskedők sokat áldoztak a szerb kultúra támogatására is. A Fő téren, a Blagovestenszka templom szomszédságában álló kétszintes palotát 1793-ban kezdték el építeni, 1794-ben adták át. A homlokzaton elhelyezett márványtáblán ószláv nyelven ez a felirat olvasható: „*A járhatatlan sűrűséget átalakították az ember rendkívüli lakhelyévé. Ez a nemes tudományoknak szentelt templom a szerbek áttelepedésének százéves évfordulója után három évvel épült, és a hazafias szerb görögkeleti nem egyesült vallású¹⁵ egyházközösség állította fel 1793-ban.*”

Az épületben elemi iskola volt, de 1812-től négy éven át itt működött a szerb népiskolai tanítók képzőintézete is. 1822-ben Szentendrén született és ebbe az iskolába járt a 19. századi szerb irodalom legjelentősebb alakja, **Jakov Ignjatovics**. Magyarországon – írói termékenysége és regényeinek érdekes, fordulatos meseszövése miatt – „**szerb Jókainak**” is nevezik őt. Regényeiben a cselekmény egymást követő epizódok során bontakozik ki, s az anekdota-szerű történetek a szemtanú leírásában eleven életre kelő korabeli szentendrei polgárok gondolkodásmódjába, életük mindennapjaiba, apró titkaikba avatnak be bennünket.

¹⁵ Egyesült — Magyarországon görög katolikus — egyházaknak azokat a nem latin rítusú egyházközösségeket nevezzük, akik a 17. században elfogadták a római pápa fennhatóságát.

irodalomtörténetben is ismert: 1794-95-ben. pesti orvosnövendék korában segített barátjának, Kármán Józsefnek az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat, az Uránia szerkesztésében.

A 18. század végi Szentendre különös, ellentmondásos figurája volt **Ráby Máttyás**, aki a hagyomány szerint a róla elnevezett téren, egy ma is álló házban lakott.

Önéletírása szerint 1784-ben II. Józseftől azért kapott megbízatást vizsgálódásokra, mert a század 60-as éveinek végétől Szentendréről feltűnően sok bejelentés, valóságos panaszáradat érkezett a megyei törvényhatóságokhoz.

Ráby megállapította, hogy a lakosoktól beszedhető adók összegéhez viszonyítva a város túl keveset fizet a kincstárnak. A tetemes bevételek, melyekből a tisztviselők járandóságát fizették, s amelyek a település fejlődését és a szegények gondjainak enyhítését is kellett volna, hogy szolgálják, rendre eltűntek. A szentendreiiek előbb megpróbálták Rábyt megvesztegetni, majd üldözték és bebörtönözték. 1796-ban Strasbourgba menekült, ahol kiadta az emlékiratait. 1879-ben **Jókai Mór** ennek alapján írta meg **Rab Ráby című regényét**, melyben Ráby Máttyást a hatalommal visszaélőket támadó, a szegények érdekeit védő hősként ismerünk meg.

Sajnos az újabb történelmi kutatások azt bizonyítják, hogy Ráby Máttyás mégsem az „igazság bajnoka” volt, nem a közjó, inkább csak a saját haszna érdekelte, s a „bizonyító erejű dokumentumok” mind hamisítványok voltak ... Ennek ellenére tér ma is Rab Ráby nevét viseli, de már nem a valós személyt, hanem a szimpatikus regényhőst tiszteljük!

A hagyomány szerint Ráby Máttyás ebben a fém iratládjában tartotta a Szentendrén felderített visszaessék dokkumentumait

¹⁶ A város harmadik nagyszabású épülete, a Városháza csak jóval később, az 1920-as években kapta jelenlegi formáját.

SZENTENDRE A 19. SZÁZAD VÉGÉN – DUMTSA JENŐ

A 19. században járványok és természeti csapások, árvizek és tűzvészek is sújtották a várost. 1831-ben és 1849-ben kolerajárvány tizedelte meg a lakosságot. Többször érkezik el a várost árvizek, a legnagyobb pusztítást a máshol is nagy rombolással járó 1838 évi okozta: Szentendrén 177 ház, a lakóépületek egyharmada omlott össze, 112 pedig megsérült.

Már a 18. század második felében is voltak a városban nagy tűzvészek: 1790-ben egy egész utca, huszonhét szőlősgazda háza pusztult el. A tűz gyors terjedését segítette, hogy a tetők ekkor még nagyrészt szalmával vagy náddal voltak fedve. Az újjáépítések során egyre több városközpontban álló – módosabb tulajdonosú - ház kapott cserépfedést, így a 19. századi tűzvészek már jobbra a város külső – szegényebb – kerületeiben pusztítottak. Mindezek mellett 1847-ben még egy – addig Európában nagyon ritka – sáskajárás is elérte a várost. A legnagyobb csapást azonban a 1880-ban Szentendrén is megjelenő filoxéra (szőlő gyökértetű) járvány jelentette, mely alig három év alatt elpusztította a virágzó szőlőültetvényeket. A 18. század végén még 1200 hektárnyi szőlőterület 1883-ra mindössze 46 hektárra csökkent. A birtokosok gazdagságuk alapját, míg a szőlőmunkások egyetlen jövedelemforrásukat veszítették el.

A kiegyezés utáni Magyarországon – országszerte mélyreható gazdasági és technikai fejlődés indult el melyet jelentős társadalmi és életmódbeli változások követtek. Hogy ezekkel – a sorozatos természeti katasztrófák és főleg a filoxéra járvány okozta csődből és elkecserepedtségből kiemelkedve – Szentendre is lépést tudott tartani, nagyrészt a város első, kivételes tehetségű polgármesterének, **Dumtsa Jenő**nek köszönheti.

Dumtsa Jenő 1838-ban Pesten született, Bécsben végezte középfokú és felsőbb iskoláit. 1850-ben települt Szentendrére. Aszalt szőlő (mazsola) és bor forgalmazásával jelentős vagyont szerző nagykereskedő volt.

Dumtsa már 1863-ban foglalkozott a város közügyeivel: nevéhez fűződik az árvizeket okozó **Nádas-tó lecsapolása**. Öt év múlva, 1868-ban választották főbíróvá, majd 1872-ben ő lett Szentendre első polgármestere is. Ezt a tisztséget 1903-ig töltötte be, Dumtsa tehát pontosan **35 éven át volt a város első embere**. Rendkívüli szeretet és tisztelet övezte őt Szentendrén. 1897-ben, polgármestersége 25. évfordulóján, tehát még java életében **róla nevezték el Szentendre főutcáját**, ahol az ő lakóháza is állt!

Lehetetlen itt felsorolni mindazt, amit Dumtsa a városért tett, de néhány fontos intézkedését feltétlenül meg kell említeni:

- A Nádas-tó után **lecsapoltatta a Tófenék mocsarát** is, az így nyert új termőföldeket a város legszegényebb családjainak adta át művelésre;
- A filoxéra miatt kipusztult szőlők helyére **ezerszám ültetett gyümölcsfákat**;
- 1888. augusztus 16-án indult meg a **HÉV közlekedés** Szentendre és Budapest között, s ez lehetővé tette a munka nélkül maradt szentendreieknek a fővárosban történő elhelyezkedést, és megkönnyítette a városba kiránduló budapesti közönség utazását is;
- Ő volt Szentendre első környezetvédője: az ekkor már közkedvelt kirándulóhelynek számító **Dömör-kapu környezetében megtiltotta a fakivágásokat**;
- Polgármestersége alatt kezdődött meg Szentendre városias jellegének kialakulása: 1890-ben rendelkezés született az **utcák kövezéséről és tisztán tartásukról**, 1894-ben pedig megkezdték a hivatalos **utcanévadást**;

- Mindezen – polgármesterként hozott - intézkedései mellett, feleségével teljes egyetértésben, magánvagyonukból jelentős összegekkel **jótekonysági alapítványokat** hoztak létre, melyeken keresztül szegényeket, támasz nélkül maradt nőket, jól tanuló szentendrei diákokat támogattak, szerb és más nemzetiségűeket egyaránt. A rászoruló sorsának könnyítése mellett több helyi és környékbeli ortodox templom felújítására is nagy összegeket áldoztak.
- 79 éves korában, 1917. május 29-én hunyt el, a szentendrei szerb temetőben nyugszik.

Halálának 100. évfordulójára emlékezve idén Szentendre Város Önkormányzata meghirdette a Dumtsa Év rendezvénysorozatát, melynek része egy nagyszerű, Ezüstkör című kiállítás is.

SZENTENDRE A 20. SZÁZADBAN

A 19. század folyamán a szerbek jelentős része elköltözött a városból. Ennek okait részben a Szentendrét sújtó, már említett természeti katasztrófákban, és az ezeket követő elszegényedésben, másrészt a Balkánon bekövetkező nagy politikai változásokban kereshetjük. A török hódítás következtében közel 400 éven át Szerbia nem ország, csupán egy földrajzi fogalom volt. 1815-ben újraalapították az Oszmán Birodalomtól még bizonyos mértékben függő, de önrendelkezési jogokkal rendelkező szerb fejedelemséget, **1878-ban** pedig az összes balkáni országgal együtt **Szerbia is kivívta teljes függetlenségét**. Ezzel a szentendrei szerbek helyzete is alapvetően megváltozott, mert évszázadok után őseik földjén ismét **létezett országuk**. Az 1700-as évek végén még a szentendrei lakosság több mint a fele ortodox vallású volt, 1850-re számarányuk 30 %-ra csökkent. A források szerint csak az 1830-as években 400 szerb költözött el a városból. A század végére már a katolikus magyarok, németek és szlovákok kerültek többségbe, de ez ekkor még nem vonta maga után a szerbség teljes háttérbe szorulását, ők városi tisztségviselőként a 20. század elejéig megőrizték vezető szerepüket.

Az I. világháború kitörése különös helyzetbe hozta a még Magyarországon maradt szerbeket. A trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg és felesége meggyilkolása után a Monarchia hadat üzent Szerbiának, ezért a szentendrei magisztrátusban még többségben lévő, a Monarchiához mindig hűséges szerb városvezetőknek *Szerbia ellen* kellett hadba szólítani a lakosságot, s az ortodox templomokban az egyházmegye szerb papjainak a *szerbek ellen harcoló magyarok győzelméért kellett imádkozni!*

Az akkor 4822 lakost számláló Szentendréről 700 férfi vonult be katonának, közülük 105-en nem tértek soha vissza. Az itthon maradottak is megszenvedték a háborút: a rossz ellátás és élelmiszerhiány mellett a városnak is részt kellett vállalni a frontról ideszállított sebesültek ápolásában. A Templomdombi Iskola éppen a háború kitörésének évében, 1914-ben készült el, de a gyerekek nem vehették birtokba, mert az épületet hadikórházzá alakították át.

A „nagy háború” befejezése sem hozta el a várt nyugalmat Szentendrére. Az 1919-ben kikiáltott Tanácsköztársaságot - idealista jelszavai és szociális intézkedései miatt - kezdetben sok szentendrei, köztük az értelmiség egy része is támogatta, de a szovjet példára kiépülő diktatúra és a „vörös terror” egyre durvább megnyilvánulásai hamar szembeállították a társadalmat az „új renddel”. Az ekkor kibontakozó ellenállás halálos áldozatot is követelt. Június 24-én a (már másnap levert) fegyveres akció kezdetét a Plébániatemplom éjfélkor félrevert harangja jelezte. A Budapestről ideküldött kommunista terrorkülönítmény vezetője elsősorban arra volt kíváncsi, hogy ki adott

jelt, ki húzta meg a harangokat. Vallatóra fogták a város népszerű, a Tanácsköztársaságot köztudottan elutasító fiatal káplánját,¹⁷ **Dr. Kucsera Ferencet**, aki jól tudta, hogy a harangozó egy kőműves, nyolc gyermekes családapa volt. De azzal is tisztában volt, hogy ha az illető nevét elárulja, akkor ezt az embert kivégzik, ezért inkább hallgatott. „Magamról már mindent elmondtam, amit tudok – másokról nem mondok semmit.” – ezek voltak az utolsó szavai. A 27 éves papot még aznap agyonlőtték a Duna parton. A holttestet egy napig a kivégzés helyén hagyták, majd a temetőárokban földelték el. A következő reggelre a mártír pap sírját virágerdő borította, amit a szentendrei titokban vittek oda. Ettől kezdve Kucsera 1921-ben történt újratemetéséig ezen a síron mindig sok virág volt.

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum a Délvidéket a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz (a későbbi Jugoszláviához) csatolta. Sok szerb költözött el ekkor is Szentendréről, köztük Dumtsa Jenő özvegye Újvidékre települt át. Így történhetett meg, hogy Szentendre első, legendás polgármesterének személyes tárgyai Dumtsa Pertonek halála után a Vajdasági Múzeum gyűjteményébe kerültek.

A két világháború közötti Szentendrét – bár akkor is voltak éles politikai küzdelmek, szép és szomorú események a város életében – a szemtanúk csendes, álmos kisvárosként jellemzik. Mégis jelentős ez a korszak, mert ekkor – az 1920-as évek végén – születik meg a szentendrei festészet, amivel azonban később fogunk részletesebben foglalkozni.

Szentendre békés nyugalmát a II. világháború kavarta fel ismét. S mintha a történelem ismétlődne: a kezdeti „kötelező lelkesedést” súlyos nélkülözések váltották fel, a Templomdombi Iskolában megint nem volt tanítás, mert 1944 márciusától német, karácsonytól pedig szovjet katonák laktak benne.

A Budapest nagy részét leromboló bombázások alig érintették Szentendrét, a visszaemlékezések szerint a Szamárhegy egyetlen emeletes háza kapott találatot, egy másik bomba a Daru-piacon a Daru család házában kútjába hullott bele, s emiatt nem robbant fel. A városvezetés megpróbált alkalmazkodni a megszállókhoz, ezért kevés civil áldozatról tudunk. Egy 16 éves fiút – Hudek Ferencet – a szovjetek azért végeztek ki, mert édesanyját védve lelőtte az őt megtámadó orosz katonát.

Nincs pontos adatunk arról, hogy hány szentendrei hadkötelest hívtak be, s hogy hányan vesztek életüket. A Kálvárián felállított II. világháborús emlékművön összesen 111 nyilvántartott katona-áldozat neve olvasható.

Ennél tragikusabb a Szentendréről munkaszolgálatra hurcolt vagy deportált zsidó áldozatok száma: a Szántó Imaház emléktábláján 150 név, köztük egész családok szerepelnek.

A háború után az 1947 évi - csalással megnyert - választások után kibontakozó kommunista diktatúra Szentendre életét is gyökeresen felforgatta. A magántulajdon megszűnt, a város üzemait, üzleteit és az addig családok tulajdonában lévő, nagyobb értékű ingatlanokat államosították. Szentendrét mintha elfelejtették volna, a hajdan pompás templomok és a belvárosi kereskedőházak egyre romosabb állapotba kerültek, mert nem volt pénz – és szándék – a felújításukra. Sokan nem értettek egyet az egypártrendszerrel sem. Mindezek miatt érthető, hogy az 1956. október 23-án, Budapesten kirobbant forradalmat itt is örömmel üdvözölték. Sokan már az első napokban csatlakoztak fővárosi fegyveres csoportokhoz.

Október 24. és 26. között a városházán – amit akkor Tanácsházának neveztek - nem dolgozott senki, később a hivatalnokok az ablakokon át az utcára dobálták az irodákat addig kötelezően „díszítő” Sztálin és Rákosi szobrokat. A városháza előtt összegyűlt tömeg közfelkiáltással új városvezetőket választott, köztük Zauer Jánost, aki hírneves szentendrei építőmesterek leszármazottja volt. Jórészt az

¹⁷ A keresztény közösséget vezető plébános mellé segítőnek kirendelt, felszentelt pap

ő kiváló és meggondolt vezetői képességeinek köszönhető, hogy ezekben a napokban nem volt Szentendrén fegyveres akció. A ma ismert egyetlen szentendrei áldozat akkor kapott halálos lövést, amikor a laktanya fegyvertárának feltörése után egy csoport Budapestre indult harcolni. Ezt a lövést azonban nem a laktanyából adták le, mert az abban az időben Műszaki Tiszti Iskolaként működő tanintézet hallgatói is a forradalom mellé álltak, sokan közülük Pesten harcoltak, az itthon maradottak járőrözéssel segítették fenntartani a városban a nyugalmat.

A Fő téren már akkor is működő könyvesbolt előtt és a könyvtár (ma Dunaparti Művelődési Ház) udvarán elégették az oda kihordott Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Rákosi köteteket és a marxista-leninista brosúrákat.

A forradalom leverése után itt is aránytalanul szigorú volt a megtorlás: a bármely csekély közszereplést vállaló személyeket begyűjtötték a rendőrségre és brutálisan megverték őket. Összesen 26 embert ítéltek börtönbüntetésre, s az események után külföldre távozó 200 000 honfitársunk közül 291-en szentendreiiek voltak.

A város dinamikus fejlődése a 60-as évek végén, 70-es évek elején indult meg. Ekkor „fedezte fel” Szentendrét a budapesti középosztály, s egyre többen vásároltak itt házat, nyaralót. A központilag elhatározott szándék az volt, hogy Szentendrét a „megyeszékhely nélküli” Pest megye kulturális fővárosává fejesszék. Így került ide előbb a Skanzen, majd a megyei múzeumigazgatóság (amelyet kismúzeumok sorának megnyitása követett) és a megyei könyvtár is. A 60-as évektől van Szentendrei Nyár fesztivál, s 1968-tól rendezik meg ennek keretében a Szentendrei Teátrumot. Mára tavasztól újévig egymást érik a különböző fesztiválok, melyek turisták százezreit vonzzák ide. S így Szentendre nem is Pest megye, de az egész ország egyik legjelentősebb kulturális központjává vált.

NYOMTASSÁTKI ÉS HOZZÁTKI MAGATOKKAL EZT AZ ANYAGOT A VETÉLKEDŐRE!

Ha kérdésed van, bátran írd meg Krizbainé Szabó Évának, a kszeva14@gmail.com e-mail címre!

Ha többet akarsz tudni Szentendréről, keresd fel ezt a honlapot: <http://iranyszentendre.hu/helytortenet-gyerekeknek/>